

Warszawa, dnia 26 lutego 2016 r.

RADA MINISTRÓW

RCL.DPTK.023.54/2015

ZA ZGODNOŚĆ Z ORYGINAŁEM

WICEDYREKTOR
Departamentu
Postępowań przed Trybunałem Konstytucyjnym
Piotr Oldak

2016 -02- 29

TRYBUNAŁ KONSTYTUCYJNY

Sygn. akt K 31/15

TRYBUNAŁ KONSTYTUCYJNY KANCELARIA	
wpl. dnia	29. 02. 2016
L.dz.	L. zał. ....

STANOWISKO

W związku z wnioskiem Rzecznika Praw Obywatelskich z dnia 3 listopada 2015 r., na podstawie art. 82 ust. 2 ustawy z dnia 25 czerwca 2015 r. o Trybunale Konstytucyjnym (Dz. U. poz. 1064, z późn. zm.), Rada Ministrów przedstawia następujące stanowisko:

1) art. 38 ustawy z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego (Dz. U. z 2011 r. Nr 231, poz. 1375, z późn. zm.) w związku z art. 156 w związku z art. 175 ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 2015 r. poz. 2082, z późn. zm.) w związku z art. 573 § 1 ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (Dz. U. z 2014 r. poz. 101, z późn. zm.) w zakresie, w jakim nie przewiduje czynnego udziału osoby całkowicie ubezwłasnowolnionej w sprawach o uzyskanie przez jej opiekuna zezwolenia sądu opiekuńczego na złożenie wniosku o umieszczenie tej osoby w domu pomocy społecznej

jest niezgodny

z art. 30, art. 41 ust. 1, art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 Konstytucji oraz art. 5 ust. 1 i 4 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzonej w Rzymie

dnia 4 listopada 1950 r. (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284, z późn. zm.), a także z art. 14 ust. 1 lit. b i art. 19 lit. a Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzonej w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. (Dz. U. z 2012 r. poz. 1169).

2) art. 41 ustawy z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego w zakresie, w jakim wyłącza osobę całkowicie ubezwłasnowolnioną umieszczoną w domu pomocy społecznej za zgodą opiekuna z kręgu podmiotów uprawnionych do wystąpienia do sądu opiekuńczego o zmianę orzeczenia o przyjęciu do domu pomocy społecznej

jest niezgodny

z art. 30, art. 41 ust. 1, art. 77 ust. 2 Konstytucji oraz art. 5 ust. 1 i 4 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, a także z art. 14 ust. 1 lit. b i art. 19 lit. a Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych.

UZASADNIENIE

1. Wniosek Rzecznika Praw Obywatelskich.

1. 1. 1. Przedmiot kontroli.

Dnia 3 listopada 2015 r. Rzecznik Praw Obywatelskich (zwany dalej: Rzecznikiem lub wnioskodawcą) zwrócił się do Trybunału Konstytucyjnego o stwierdzenie niezgodności z Konstytucją przepisów regulujących zasady umieszczania w domach pomocy społecznej osób, które w skutek choroby psychicznej lub upośledzenia umysłowego nie są zdolne do zaspokajania podstawowych potrzeb życiowych, a nie mają możliwości korzystania z opieki innych osób. Przepisy zostały zakwestionowane w zakresie, w jakim nie przewidują czynnego udziału osoby całkowicie ubezwłasnowolnionej w postępowaniach sądowych o uzyskanie zezwolenia na złożenie wniosku o umieszczenie tej osoby w domu pomocy społecznej oraz w zakresie, w jakim wyłączają osobę całkowicie ubezwłasnowolnioną umieszczoną w domu pomocy społecznej za zgodą jej opiekuna z kręgu podmiotów uprawnionych do wystąpienia do sądu opiekuńczego o zmianę orzeczenia o przyjęciu do domu pomocy społecznej.

Rzecznik Praw Obywatelskich formułuje dwa oddzielne zarzuty – w pierwszym z nich, kwestionuje zgodność z Konstytucją art. 38 ustawy z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego (Dz. U. z 2011 r. Nr 231, poz. 1375, z późn. zm., zwanej dalej „ustawą”) w związku z art. 156 ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 2015 r. poz. 2082, zwanej dalej „KRO”) w związku z art. 573 § 1 ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. - Kodeks postępowania cywilnego (Dz. U. z 2014 r. poz. 101, z późn. zm., zwanej dalej „KPC”). Drugi zarzut dotyczy niezgodności z Konstytucją art. 41 ust. 1 ustawy o ochronie zdrowia psychicznego.

1.1.2. Zarzut niezgodności z Konstytucją art. 38 ustawy o ochronie zdrowia psychicznego, art. 156 KRO i 573 § 1 KPC.

Zgodnie z art. 38 ustawy, osoba, która w skutek choroby psychicznej lub upośledzenia umysłowego nie jest zdolna do zaspokajania podstawowych potrzeb życiowych i nie ma możliwości korzystania z opieki innych osób oraz potrzebuje stałej opieki i pielęgnacji, lecz nie wymaga leczenia szpitalnego, może być za jej zgodą lub zgodą jej przedstawiciela ustawowego przyjęta do domu pomocy społecznej.

Pobyt w ośrodku, na podstawie art. 38 ustawy, jest dobrowolny. Ustawa nie przewiduje zatem procedury odwołania od decyzji o przyjęciu ani żadnych innych gwarancji procesowych chroniących zainteresowaną osobę podczas procedury umieszczania w domu pomocy społecznej. Jak wynika z treści wniosku, intencją Rzecznika jest zakwestionowanie przepisów tylko w zakresie, w jakim odnoszą się one do osób całkowicie ubezwłasnowolnionych. W ocenie wnioskodawcy, przepisy nie uwzględniają odmiennej sytuacji prawnej tej grupy, przez co prowadzą do naruszenia praw i wolności osób dotkniętych chorobą psychiczną lub niepełnosprawnością intelektualną.

Osoby ubezwłasnowolnione, ze względu na brak zdolności do czynności prawnych, nie mogą wyrazić prawnie skutecznej zgody na swój pobyt w domu pomocy społecznej, a wszelkie decyzje w ich imieniu podejmuje przedstawiciel ustawowy. Z tego powodu, w ocenie wnioskodawcy, w przypadku osób ubezwłasnowolnionych w ogóle nie może być mowy o „dobrowolnym pobycie” w ośrodku. Umieszczenie tej grupy osób w domach pomocy społecznej zawsze musi być traktowane jako ograniczenie wolności. Przepisy muszą więc przewidywać możliwość odwołania się od decyzji oraz muszą zapewniać zainteresowanej osobie odpowiednie gwarancje procesowe.

Skutkiem niekonstytucyjnych przepisów, w ocenie Rzecznika Praw Obywatelskich, jest uprzedmiotowienie osób ubezwłasnowolnionych i brak gwarancji ochrony ich interesów przed błędami lub złą wolą opiekunów prawnych.

W ocenie wnioskodawcy, kwestionowana norma wynika z art. 38 ustawy o ochronie zdrowia psychicznego w związku z przepisami KRO i KPC.

Zgodnie z art. 156 KRO, opiekun powinien uzyskiwać zezwolenie sądu opiekuńczego we wszelkich ważniejszych sprawach, które dotyczą osoby lub majątku małoletniego.

Zgodnie zaś z art. 573 § 1 KPC, osoba pozostająca pod władzą rodzicielską, opieką albo kuratelą ma zdolność do podejmowania czynności w postępowaniu dotyczącym jej osoby, chyba że nie ma zdolności do czynności prawnych.

1.1.3. Zarzut niezgodności z Konstytucją art. 41 ust. 1 ustawy.

Zgodnie z art. 41 ust. 1 ustawy, osoba przyjęta do domu pomocy społecznej w trybie art. 39, jej przedstawiciel ustawowy, małżonek, krewni w linii prostej, rodzeństwo oraz osoba sprawująca nad nią faktyczną opiekę - mogą występować do sądu opiekuńczego o zmianę orzeczenia o przyjęciu do domu pomocy społecznej.

Zgodnie z art. 39 ustawy, jeżeli osoba spełnia kryteria wymienione w art. 38 ustawy, a brak opieki zagraża jej życiu, może ona zostać umieszczona w domu pomocy społecznej bez swojej zgody i bez zgody swojego przedstawiciela ustawowego. Zakwestionowany art. 41 ustawy dopuszcza zatem, aby osoby ubezwłasnowolnione całkowicie inicjowały postępowanie o zmianę orzeczenia o przyjęciu do domu pomocy społecznej. Prawo to przysługuje jednak jedynie osobom umieszczonym w ośrodku na mocy art. 39 ustawy. Osoby, które znalazły się w domu pomocy społecznej za zgodą swojego przedstawiciela ustawowego (art. 38 ustawy), nie są objęte prawem wynikającym z art. 41 ustawy.

W ocenie wnioskodawcy, naruszenie konstytucyjnego standardu polega na pominięciu tej grupy osób ubezwłasnowolnionych całkowicie w katalogu podmiotów uprawnionych do występowania o zmianę orzeczenia o przyjęciu do domu pomocy społecznej. W efekcie, osoby te nie mogą samodzielnie zainicjować postępowania będącego podstawą pozbawienia ich wolności.

Jak wskazuje wnioskodawca, czyni to osobę ubezwłasnowolnioną całkowicie w pełni zależną od opiekuna prawnego, którego wola może być sprzeczna ze słusznym interesem osoby ubezwłasnowolnionej.

1.2. Wzorce kontroli.

W odniesieniu do obu sformułowanych przez siebie zarzutów Rzecznik przywołał te same wzorce kontroli. W uzasadnieniu wniosku odwołał się zaś kolejno do wskazanych wzorców nie wprowadzając czytelnego odróżnienia argumentów dotyczących poszczególnych przedmiotów kontroli. W ocenie Rady Ministrów, intencją wnioskodawcy było odniesienie się do podobnych aspektów zaskarżonych przepisów – wskazuje na to także zakresowy sposób sformułowania zarzutu niekonstytucyjności. Rzecznik kwestionuje zatem przepisy w zakresie, w jakim ograniczają one prawa osób ubezwłasnowolnionych całkowicie do decydowania o pobycie w domu pomocy społecznej.

Jak wskazuje wnioskodawca, przepisy ograniczające udział osób ubezwłasnowolnionych w postępowaniach sądowych dotyczących ograniczenia ich wolności stanowią naruszenie art. 30 Konstytucji (godność), art. 41 ust. 1 Konstytucji (wolność osobista), art. 45 i 77 Konstytucji (prawo do sądu rozumiane jako prawo uruchomienia procedury sądowej i prawo do sprawiedliwej procedury sądowej), a także art. 5 ust. 1 i 4 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (warunki zgodnego z prawem pozbawienia wolności) oraz art. 14 ust. 1 lit. b i art. 19 lit. a Konwencji o prawach

osób niepełnosprawnych (zakaz bezprawnego lub samowolnego pozbawiania wolności, prawo wyboru miejsca zamieszkania).

2. Stanowisko Rady Ministrów.

2. 1. Przedmiot kontroli.

W ocenie Rady Ministrów, merytoryczne odniesienie się do kolejnych zarzutów powinno zostać poprzedzone formalną analizą przedmiotu kontroli.

Jak wskazano we wcześniejszej części stanowiska, w pierwszym z zarzutów, Rzecznik Praw Obywatelskich kwestionuje normę wykluczającą czynny udział osoby całkowicie ubezwłasnowolnionej w sprawach o uzyskanie przez jej opiekuna zezwolenia sądu opiekuńczego na złożenie wniosku o umieszczenie tej osoby w domu pomocy społecznej. Zdaniem Rzecznika Praw Obywatelskich, norma ta wynika łącznie z trzech zaskarżonych przepisów.

Należy jednak podkreślić, że norma zawarta w art. 156 KRO odnosi się jedynie do sytuacji prawnej osób małoletnich. Przepis ten stosuje się odpowiednio do osób ubezwłasnowolnionych całkowicie na mocy art. 175 KRO. Rzecznik, w swoim piśmie, wskazuje na ten fakt, a z uzasadnienia wyraźnie wynika, że przedmiotem wniosku jest sytuacja prawna osób ubezwłasnowolnionych całkowicie, nie osób małoletnich.

W ocenie Rady Ministrów, korzystając z formuły *falsa demonstratio non nocet*, należy zatem uznać, że intencją Rzecznika było uczynienie przedmiotem zaskarżenia art. 156 KRO w związku z art. 175 KRO.

2.2. Wzorce kontroli.

2.2.1. Prawo krajowe.

Zgodnie z art. 30 Konstytucji, przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych.

Konstytucja (podobnie jak inne akty prawa powszechnie obowiązującego) nie zawiera definicji „godności”. Nie jest to zresztą określenie, które może być rozumiane w sposób ścisły

i jednoznaczny. Próby określenia natury tego pojęcia należą zaś raczej do dziedziny badań nauk takich jak filozofia czy teologia niż do nauki prawa.

Mając na względzie brzmienie art. 30 Konstytucji, powszechnie uznaje się jednak, że stanowi on pewnego rodzaju odwołanie do wartości prawnonaturalnych. Celem przepisu jest zatem wskazanie aksjologicznych podstaw systemu prawa i nadanie im cech obiektywnych wartości (tak np. wyrok TK sygn. akt K 2/98 i K 20/01).

Zgodnie z utrwalonym orzecnictwem Trybunału, art. 30 Konstytucji może stanowić samodzielny wzorzec konstytucyjności (tak wyrok TK sygn. akt K 28/05). Szczególna doniosłość art. 30 Konstytucji polega zaś na tym, że godność podlega bezwzględnej ochronie konstytucyjnej. Jest to zatem jedyne prawo, które nie może podlegać ograniczeniom, nawet w przypadku spełnienia warunków wynikających z art. 31 ust. 3 Konstytucji. Trybunał, w swoim orzecnictwie, odróżnił dwa aspekty godności człowieka. Po pierwsze, godność jako wartość przyrodzona i niezbywalna. W tym znaczeniu zachowywana jest ona przez każdego człowieka i w każdych warunkach, z definicji nie może być zatem odebrana lub ograniczona. Po drugie, godność jako prawo osobistości. W tym rozumieniu obejmuje ona wartości życia psychicznego każdego człowieka oraz te wszystkie wartości, które określają podmiotową pozycję jednostki w społeczeństwie i które składają się na szacunek należny każdej osobie. W tym znaczeniu, godność może być przedmiotem naruszenia (tak wyrok TK sygn. akt K 7/01).

Naruszeniem art. 30 Konstytucji byłoby przyjęcie takich przepisów, które nie zawierają pewnego minimum zapewniającego jednostce samodzielne funkcjonowanie w społeczeństwie i zachowanie szans na rozwój osobowości (tak wyrok TK sygn. akt K 11/00). Niezgodne z art. 30 Konstytucji są przepisy poniżające jednostkę, traktujące ją krzywdząco, godzące w jej status obywatelski, społeczny czy zawodowy, wywołujące usprawiedliwione okolicznościami intersubiektywne przeświadczenie, że jednostkę dotknęła prawnie nieusprawiedliwiona, nieuzasadniona krzywda (tak wyrok TK sygn. akt SK 42/01).

Trybunał Konstytucyjny, wypowiadając się o godności w kontekście praw osób ubezwłasnowolnionych, wskazał, że nie każde ograniczenie zdolności procesowej można uznać za godzące w godność „uprzedmiotowienie”. Pewne ograniczenia nie łączą się z naruszeniem „prawa osobistości”. Wręcz przeciwnie – mają one na celu ochronę godności osobowej. Co do zasady jednak prawo dostępu do sądu powinno być możliwie szerokie, a ewentualne wyjątki muszą być uzasadnione potrzebą ochrony osoby ubezwłasnowolnionej oraz koniecznością chronienia jej przed negatywnymi dla niej samej ewentualnymi skutkami działań procesowych (wyrok TK sygn. akt K 28/05).

Zgodnie z art. 41 ust. 1 Konstytucji, każdemu zapewnia się nietykalność osobistą i wolność osobistą. Pozbawienie lub ograniczenie wolności może nastąpić tylko na zasadach i w trybie określonych w ustawie.

Wolność osobista to możliwość swobodnego określania przez jednostkę swojego zachowania i postępowania, zarówno w życiu publicznym jak i prywatnym. Jest ona konsekwencją i przejawem wolnościowego statusu jednostki wyrażonego w art. 31 ust. 1 Konstytucji. Każda z konstytucyjnych wolności jest w zasadzie takim czy innym przejawem wykorzystania wolności osobistej¹.

Jak wskazuje w swoim orzecznictwie Trybunał Konstytucyjny wolność wynika z godności człowieka (tak wyrok TK sygn. akt K 16/12). Konstytucja, oparta na współczesnych standardach dojrzałej demokracji europejskiej, traktuje wolność jednostki jako fundamentalną wartość społeczeństwa demokratycznego, przysługującą jednostce z natury, niepodważalną i niezbywalną, będącą źródłem rozwoju jej osobowości oraz źródłem pomysłowości osobistej i rozwoju społecznego. Prototyp tak pojmowanej idei wolności jednostki odnaleźć można w Deklaracji praw człowieka i obywatela z 26 sierpnia 1789 r. Istota nietykalności osobistej wiąże się zaś nie tylko z nietykalnością cielesną, ale polega na nienaruszalności integralności cielesnej i duchowej człowieka, którego tożsamość określa nie tylko ciało, ale również wnętrze psychiczne (tak wyrok TK sygn. akt U 5/07). Aspekt pozytywny wolności jednostki polega na tym, że jednostka może swobodnie kształtować swoje zachowania w danej sferze, wybierając takie formy aktywności, które jej samej najbardziej odpowiadają, lub powstrzymać się od podejmowania jakiegokolwiek działalności. Aspekt negatywny wolności jednostki polega na prawnym obowiązku powstrzymania się - kogokolwiek - od ingerencji w sferę zastrzeżoną dla jednostki. Obowiązek taki ciąży na państwie i na innych podmiotach. W takim rozumieniu wolności - nietykalność osobista stanowi jej aspekt negatywny, gwarantujący „wolność od” wkraczania w sferę integralności wewnętrznej i zewnętrznej każdego człowieka, natomiast pojęcie wolności osobistej pokrywa się z jej aspektem pozytywnym, chroniącym najszerzej ujmowaną możliwość realizacji woli i zachowań człowieka (tak wyrok TK sygn. akt U 5/07).

Naruszeniem wolności osobistej będzie zatem taka regulacja, która pozbawia człowieka prawa do decydowania o sprawach związanych z jego życiem wewnętrznym i zewnętrznym. Wolność osobista nie jest jednak prawem absolutnym, korzystanie z niej może zostać

---

¹ P. Sarnecki, *Komentarz do art. 41 Konstytucji RP* [w:] L. Garlicki (red.) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz* t. III, Warszawa, 2003, str. 1.

ograniczone, jeżeli jest to usprawiedliwione warunkami wynikającymi z art. 31 ust. 3 Konstytucji.

Zgodnie z art. 45 ust. 1 Konstytucji, każdy ma prawo sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd.

W kontekście zakresu zaskarżenia, wnioskodawca łączy tę konstytucyjną gwarancję z art. 77 ust. 2 Konstytucji. Zgodnie z tym przepisem, ustawa nie może nikomu zamykać drogi sądowej dochodzenia naruszonych wolności i praw.

Należy podkreślić, że w orzecznictwie Trybunału utrwalili się poglądy o „komplementarnym” charakterze art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 Konstytucji (tak np. wyroki Trybunału w sprawie sygn. akt K 28/97). Prawo do sądu znajduje bowiem podstawę zarówno w pozytywnej regulacji art. 45 ust. 1 Konstytucji, jak i w negatywnej formule art. 77 ust. 2 Konstytucji (tak wyrok Trybunału w sprawie sygn. SK 30/05).

Jak wskazuje w swoim orzecznictwie Trybunał Konstytucyjny, na konstytucyjne prawo do sądu składa się w szczególności: a) prawo dostępu do sądu, tj. prawo do uruchomienia procedury przed sądem (niezależnym, bezstronnym i niezawisłym); b) prawo do odpowiednio ukształtowanej procedury sądowej, zgodnej z wymogami sprawiedliwości i jawności; c) prawo do wyroku sądowego, tj. prawo do uzyskania wiążącego rozstrzygnięcia sprawy przez sąd oraz d) prawo do odpowiedniego ukształtowania ustroju i pozycji organów rozpoznających sprawy (tak wyrok Trybunału w sprawie sygn. akt SK 7/06). Art. 77 ust. 2 Konstytucji w pierwszej kolejności ustanawia negatywny obowiązek adresowany do ustawodawcy, którego treścią jest nakaz powstrzymania się od stanowienia regulacji zamykających drogę sądową dochodzenia naruszonych wolności lub praw. Ustawa nie może stać na przeszkodzie rozpoznaniu sprawy, w której – nie mogąc skorzystać z istniejącego i przysługującego prawa lub wolności – podmiot poszukuje ochrony prawnej. Ponieważ ochrona ta ma zostać zagwarantowana na „drodze sądowej”, chodzi tu o udzielenie ochrony przez sąd w postępowaniu sądowym. Z perspektywy art. 77 ust. 2 Konstytucji niedopuszczalne są zatem takie sytuacje, w których po naruszeniu praw i wolności nie byłoby możliwe rozpoznanie, ocena i stwierdzenie naruszenia. Odczytując treść omawianego przepisu w świetle jego gwarancyjnej funkcji, jako środka ochrony wolności i praw oraz zasady demokratycznego państwa prawa (art. 2 Konstytucji), należy stwierdzić, że Konstytucja ustanawia domniemanie drogi sądowej dla dochodzenia naruszonych praw i wolności. Z kategorycznego brzmienia normy konstytucyjnej oraz nakazu zapewnienia efektywności konstytucyjnym prawom i wolnościom wynika, że niedopuszczalne jest

zarówno: a) ustanowienie regulacji wprost wyłączonej orzekanie o naruszonych prawach i wolnościach – bezpośrednio zamknięcie drogi sądowej, jak i b) wprowadzenie środków prawnych, których zastosowanie w praktyce doprowadzi do wyłączenia możliwości orzekania – pośrednie zamknięcie drogi sądowej (tak wyrok TK sygn. akt P 9/01).

Naruszeniem prawa dostępu do sądu byłoby zatem przyjęcie takich przepisów, które uniemożliwiłyby skorzystanie z sądowej drogi dochodzenia swoich praw.

2.2.2. Prawo międzynarodowe.

Art. 5 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności enumeratywnie wylicza podstawy, na jakich możliwe jest pozbawienie jednostki wolności. Jedną z nich jest pozbawienie wolności osoby umysłowo chorej na podstawie art. 5 ust. 1 lit. e Konwencji. A zatem, izolacja takich osób nie jest sama w sobie sprzeczna z Konwencją, o ile zostały spełnione określone warunki.

W wyroku wydanym w sprawie *Winterwerp p. Holandii* (skarga nr 6301/73, wyrok z 24.10.1979) Europejski Trybunał Praw Człowieka sformułował okoliczności, w jakich pozbawienie wolności osoby chorej umysłowo będzie zgodne z Konwencją. Detencja takich osób będzie spełniać wymogi art. 5 ust. 1 lit. e Konwencji, jeżeli na podstawie opinii lekarskiej w sposób rzetelny stwierdzono u danej osoby rzeczywistą chorobę umysłową (*true mental disorder*). Co więcej, musi to być stan takiego rodzaju i stopnia nasilenia, który uzasadnia pozbawienie wolności, a zabezpieczenie zagrożonych dóbr nie może być osiągnięte w inny sposób. Dodatkowo trzeba wskazać, że opinia medyczna musi być oparta o aktualny stan zdrowia psychicznego danej osoby, a nie jedynie na przeszłym stanie rzeczy (sprawa *Witek p. Polsce*, skarga nr 13453/07, wyrok z 21.12.2010, § 41). Konwencja wymaga również, by pozbawienie wolności było zgodne z prawem zarówno w aspekcie materialnym, jak też proceduralnym. Oznacza to, że każda decyzja o pozbawieniu wolności musi zostać podjęta przez właściwy organ i nie może być arbitralna. Przy ustalaniu, czy doszło do arbitralności Trybunał bierze pod uwagę takie czynniki, jak faktyczna konieczność zastosowania pozbawienia wolności w celu osiągnięcia zakładanego celu, bada też czy po stronie władz krajowych nie doszło do złej wiary lub podstępu. Środek ten musi być również proporcjonalny, a więc należy zapewnić równowagę między interesem społecznym, a ochroną indywidualnego prawa do wolności osobistej, a przy tym okres pozbawienia wolności nie może być nadmierny (zob. *Saadi p. Wielkiej Brytanii*, skarga nr 13229/03, wyrok z 29.01.2008, § 69-70). Wreszcie, ostatnim kryterium, w oparciu o które Trybunał bada

zgodność pozbawienia wolności z Konwencją jest to, by decyzja o dalszej izolacji zależała od utrzymywania się stwierdzonej u danej osoby choroby umysłowej, uzasadniającej jej detencję.

Należy także zwrócić uwagę na gwarancje przewidziane w art. 5 ust. 4 Konwencji. Na jego podstawie każdy, kto został pozbawiony wolności ma prawo odwołania się do sądu w celu niezwłocznego zbadania legalności pozbawienia wolności oraz zarządzenia zwolnienia w sytuacji, gdy pozbawienie wolności jest niezgodne z prawem. W odniesieniu do osób chorych umysłowo art. 5 ust. 4 EKPC obejmuje następujące gwarancje:

- jeśli nie jest przewidziana automatyczna okresowa kontrola sądowa, osoba pozbawiona wolności na nieokreślony okres powinna być uprawniona do składania w rozsądnych interwałach czasowych wniosków do sądu w celu zbadania legalności jej pozbawienia wolności,
- powinna istnieć procedura o charakterze sądowym, a zainteresowanej jednostce należy zagwarantować uprawnienia odpowiednie do rodzaju pozbawienia wolności,
- jednostka musi posiadać prawo dostępu do sądu oraz możliwość bycia wysłuchanym osobiście lub, jeśli to konieczne, poprzez pełnomocnika (zob. *Megyeri p. Niemcom*, nr skargi 13770/88, wyrok z 12.05.1992, § 22).

W sprawie *Kędzior p. Polsce* (skarga nr 45026/07, wyrok z 16.10.2012) ETPC stwierdził naruszenie art. 5 ust. 1 lit. e EKPC z uwagi na brak okresowej oceny stanu zdrowia skarżącego. Trybunał krytycznie odniósł się również do faktu, iż opinia na temat stanu zdrowia skarżącego została sporządzona na potrzeby postępowania w sprawie o ubezwłasnowolnienie, nie zaś w celu ustalenia, czy stan jego zdrowia wymagał przymusowego umieszczenia go w domu pomocy społecznej. Wskazał, że obowiązująca w Polsce procedura dotycząca umieszczania w domach pomocy społecznej osób ubezwłasnowolnionych całkowicie nie przewiduje odpowiednich gwarancji. W tej sprawie Trybunał stwierdził ponadto naruszenie art. 5 ust. 4 Konwencji ze względu na brak zaangażowania sądu, na jakimkolwiek etapie postępowania, w kwestię umieszczenia skarżącego w domu pomocy społecznej (skarżący został przyjęty do domu pomocy społecznej na podstawie decyzji powiatowego centrum pomocy rodzinie na wniosek jego opiekuna prawnego, bez zgody sądu opiekuńczego). Prawo polskie nie przewidywało bowiem automatycznej sądowej kontroli zgodności z prawem umieszczenia i przetrzymywania osoby w tego typu instytucji. Ponadto, nie istniała możliwość zainicjowania jakiejkolwiek procedury kontrolnej przez zainteresowanego, będącego osobą całkowicie ubezwłasnowolnioną.

Skarżący został zatem pozbawiony możliwości wniesienia środka prawnego o charakterze sądowym celem zakwestionowania jego przymusowego pozbawienia wolności. W omawianej sprawie doszło ponadto do naruszenia art. 6 ust. 1 Konwencji ze względu na niechęć polskich sądów do odstąpienia od dotychczasowej praktyki postępowania z wnioskami o uchylenie lub zmianę ubezwłasnowolnienia pochodzących od osób ubezwłasnowolnionych całkowicie, mimo wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 marca 2007 r. o sygn. K 28/05, stwierdzającego niezgodność art. 559 k.p.c. z Konstytucją. ETPC przyznał skarżącemu kwotę 10.000 euro tytułem słusznego zadośćuczynienia.

W dniu 25 listopada 2014 r. ETPC wydał wyrok w zbliżonej sprawie *K.C. przeciwko Polsce* (nr skargi 31199/12). Od sprawy *Kędzior* różniła się tym, że skarżąca, która została umieszczona w domu pomocy społecznej na podstawie postanowienia sądu orzekającego w oparciu o art. 39 ustawy o ochronie zdrowia psychicznego, była osobą ubezwłasnowolnioną częściowo. W swoim wyroku Trybunał uznał, że doszło do naruszenia art. 5 ust. 1 lit. e Konwencji, ponieważ nie został spełniony jeden z warunków sformułowanych w dotychczasowym orzecznictwie Trybunału, mianowicie polskie prawo nie przewiduje obowiązku systematycznej oceny stanu zdrowia osoby umieszczonej w domu pomocy społecznej, a same władze krajowe nie podejmowały żadnych kroków w celu zbadania, czy dalsze pozbawienie wolności skarżącej w domu pomocy społecznej jest niezbędne. Jeśli chodzi o zarzut na podstawie art. 5 ust. 4 Konwencji, to sędziowie ETPC zgodzili się z argumentem Rządu RP, zgodnie z którym skarżącej przysługuje w każdym czasie środek odwoławczy na podstawie art. 41 ustawy o ochronie zdrowia psychicznego i stwierdzili, że nie doszło do naruszenia tego postanowienia Konwencji. Należy natomiast podkreślić, że brak naruszenia art. 5 ust. 4 Konwencji w niniejszej sprawie wynikał z faktu, iż – w przeciwieństwie do sprawy *Kędzior* – skarżąca była jedynie częściowo ubezwłasnowolniona, a zatem mogła samodzielnie dochodzić swoich praw na szczeblu krajowym. Na rzecz skarżącej zasądzono kwotę 6 000 euro tytułem słusznego zadośćuczynienia.

Polska jest także stroną Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych z 2006 r. Artykuł 12 tejże Konwencji gwarantuje prawo osób niepełnosprawnych do uznania ich za podmioty prawa oraz uznania ich zdolności prawnej, na zasadzie równości z innymi osobami, we wszystkich aspektach życia. Z kolei art. 14 ust. 1 pkt b Konwencji stanowi, że osoby niepełnosprawne, na zasadzie równości z innymi osobami nie będą pozbawiane wolności bezprawnie lub samowolnie, a także, że każde pozbawienie wolności będzie zgodne z prawem oraz że niepełnosprawność w żadnym przypadku nie będzie uzasadniać

pozbawienia wolności. Konwencja zakazuje więc niedobrowolnego umieszczenia opartego na niepełnosprawności zarówno łącznie, jak i bez dodatkowych czynników i kryteriów. W komentarzu ogólnym nr 1, przyjętym w maju 2014 r., Komitet do spraw Praw Osób Niepełnosprawnych wyraźnie podkreślił, że stwierdzenie u danej osoby choroby umysłowej nie może prowadzić do pozbawienia jej zdolności prawnej. Jednocześnie Komitet uznaje opiekę prawną oraz inne formy decydowania zastępczego za sprzeczne z Konwencją z 2006 r. Komitet interpretuje ponadto art. 14 Konwencji jako wymagający, by państwa zapewniły, iż żadna osoba nie została zatrzymana w jakimkolwiek rodzaju ośrodka zdrowia psychicznego, w tym z uwagi na kryteria takie jak „niebezpieczeństwo dla siebie lub innych” oraz „potrzeba opieki i leczenia”. A zatem, standard w zakresie ochrony osób chorych umysłowo wynikający z Konwencji z 2006 r. jest zdecydowanie wyższy niż ten gwarantowany przez EKPC. Należy jednak zwrócić uwagę, że Polska złożyła oświadczenie interpretacyjne do art. 12 Konwencji – „Rzeczpospolita Polska oświadcza, że interpretuje art. 12 konwencji w sposób zezwalający na stosowanie ubezwłasnowolnienia, w okolicznościach i w sposób określony w prawie krajowym, jako środka, o którym mowa w art. 12 ust. 4, w sytuacji, gdy wskutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego lub innego rodzaju zaburzeń psychicznych osoba nie jest w stanie kierować swoim postępowaniem”.

2.3. Ocena zgodności z przywołanymi wzorcami kontroli.

2.3.1. Ocena zgodności z Konstytucją art. 38 ustawy w związku z art. 156 KRO w związku z art. 175 KRO w związku z art. 573 § 1 KPC.

Jak wskazuje Rzecznik Praw Obywatelskich, obowiązujący art. 38 ustawy o ochronie zdrowia psychicznego nie gwarantuje bezpośredniego udziału osoby ubezwłasnowolnionej całkowicie w sprawach o przyjęcie do domu pomocy społecznej na wniosek jej przedstawiciela ustawowego.

Wnioskodawca trafnie wskazuje, że art. 38 ustawy nie jest spójny z innymi uregulowaniami dotyczącymi sytuacji prawnej osób ubezwłasnowolnionych. Ustawa zapewnia bowiem realizację podstawowych gwarancji procesowych osobom ubezwłasnowolnionym, o ile zostaną przyjęte do domu pomocy społecznej wbrew woli opiekuna (art. 39 ustawy). Co więcej, także ustawowe zasady przyjmowania do szpitala

psychiatrycznego zakładają obowiązek uzyskania zgody osoby ubezwłasnowolnionej, o ile jest ona zdolna do jej wyrażenia (art. 22 ust. 4 ustawy).

Wydaje się zatem, że ograniczenie praw osób przyjmowanych do domu pomocy społecznej na wniosek opiekuna nie wynika z oceny zdolności osoby ubezwłasnowolnionej do działania we własnej sprawie. Gdyby bowiem ustawodawca faktycznie dostrzegał konieczność daleko idącej interwencji w sferę wolności jednostki, przyjąłby ją jako konsekwentnie realizowaną zasadę. Tymczasem, zgodnie z ustawą o ochronie zdrowia psychicznego, regułą jest udział osoby ubezwłasnowolnionej w podejmowaniu rozstrzygnięć dotyczących jej miejsca pobytu. Należy zatem przyjąć, że ustawodawca uważa takie rozwiązanie za najlepsze z punktu widzenia dbałości o słuszny interes osoby ubezwłasnowolnionej.

Uzasadnieniem dla rozwiązania przyjętego w art. 38 ustawy jest, najprawdopodobniej, założenie, że przyjęcie do domu pomocy społecznej za zgodą opiekuna jest równoważne dobrowolnemu. Ustawodawca uznał, że dostatecznym zabezpieczeniem ochrony interesów osoby ubezwłasnowolnionej jest zgoda jej opiekuna.

Nie ulega wątpliwości, że całkowite ubezwłasnowolnienie z definicji stanowi poważną ingerencję w wolność jednostki. Sama instytucja objęcia ochroną osób, które ze względu na swój stan zdrowia nie są w stanie samodzielnie decydować o swoim życiu nie może być jednak uznana za sprzeczną ze standardem konstytucyjnym. Wręcz przeciwnie, to pozostawienie tej grupy osób (w tym także niepełnosprawnych intelektualnie lub cierpiących na choroby psychiczne) bez wsparcia ze strony opiekuna zagrażałoby konstytucyjnym gwarancjom praw i wolności. Ubezwłasnowolnienie, aby nie stało się konstrukcją sprzeczną z Konstytucją, nie może jednak oznaczać uprzedmiotowienia osoby, której dotyczy. Ograniczenie praw i wolności możliwe jest tylko w zakresie, w jakim służy dobru osoby ubezwłasnowolnionej tak, by to jej słuszny interes był warunkiem dopuszczalności i jedynym celem ingerencji w sferę jej praw i wolności.

Interes osoby ubezwłasnowolnionej, z oczywistych względów, nie zawsze jest zaś tożsamy z wolą i interesem jej opiekuna. Przepisy odbierające ubezwłasnowolnionemu prawo do uznania jego odrębności godzą w jego godność, tym bardziej, im bardziej ograniczenie prawa do podejmowania działań we własnym imieniu dotyczy kwestii realizacji podstawowych potrzeb każdego człowieka. Do tej materii z pewnością należy zaś miejsce zamieszkania i organizacja życia codziennego.

Umieszczenie w domu pomocy społecznej niewątpliwie łączy się ze znacznym ograniczeniem wolności osobistej. Oznacza bowiem najczęściej izolację od osób

najbliższych, zakaz opuszczania terenu ośrodka oraz poddanie się odgórnie ustalonemu planowi dnia. Brak uwzględnienia czynnego udziału osoby ubezwłasnowolnionej w postępowaniu dotyczącym jej miejsca pobytu może budzić zrozumiałe poczucie krzywdy i pozbawienia podstawowych praw. Może także, w efekcie, doprowadzić do przyjęcia rozstrzygnięć sprzecznych z dobrem osoby dotkniętej niepełnosprawnością intelektualną lub chorobą psychiczną – sąd, nie znając stanowiska osoby zainteresowanej, może nie mieć bowiem pełnego oglądu jej sytuacji osobistej.

Z tego względu należy zgodzić się z wnioskodawcą, że art. 38 ustawy jest niezgodny z art. 30 i art. 41 ust. 1 Konstytucji. A przez to, że pozbawia osobę ubezwłasnowolnioną prawa do uznania jej praw w postępowaniu sądowym dotyczącym ingerencji w jej wolność osobistą, jest niezgodne także z art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 Konstytucji.

Z tych samych względów na uwzględnienie zasługują argumenty Rzecznika dotyczące niezgodności z art. 5 ust. 1 i 4 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz art. 14 ust. 1 lit. b i art. 19 lit. a Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych. Stanowisko to jest zasadne pomimo tego, iż ETPCz nie odnosił się do problemu braku czynnego udziału osoby ubezwłasnowolnionej całkowicie w postępowaniu o umieszczenie w domu pomocy społecznej bez jej zgody. Jednakże biorąc pod uwagę wskazane wyżej orzecznictwo Trybunału (dotyczące uniemożliwienia występowania przez osobę ubezwłasnowolnioną całkowicie do sądu z wnioskiem o zmianę orzeczenia o umieszczeniu DPS) wydaje się, iż powyższe rozwiązanie również zasłużyłoby na krytyczną ocenę tego Trybunału.

2.3.2. Ocena zgodności z Konstytucją art. 41 ustawy.

Artykuł 41 ustawy nie pozwala osobie ubezwłasnowolnionej, przyjętej do domu pomocy społecznej w trybie art. 38 ustawy (za zgodą opiekuna), na wystąpienie do sądu opiekuńczego o zmianę orzeczenia o umieszczeniu w ośrodku.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że ograniczenie to nie dotyczy osób przyjętych do domu pomocy społecznej bez zgody opiekuna (w trybie art. 39 ustawy). Tej grupie osób ubezwłasnowolnionych ustawodawca pozostawił możliwość inicjowania postępowania w sprawie ich dalszego pobytu w ośrodku.

Wydaje się, że także w tym przypadku jedynym uzasadnieniem dla różnicowania sytuacji prawnej osób ubezwłasnowolnionych, przebywających w domach pomocy społecznej, jest założenie, że zgoda opiekuna jest wystarczającym gwarantem praw jednostki.

Jak już wspomniano, pozbawienie zdolności do czynności prawnych powinno służyć wyłącznie interesom osoby ubezwłasnowolnionej tak, by pomimo stanu zdrowia jej dobro było zabezpieczone w największym możliwym stopniu. Uzasadnieniem ograniczenia wolności nigdy nie mogą być zatem względy niezwiązane bezpośrednio z osobą dotkniętą niepełnosprawnością intelektualną czy chorobą psychiczną (takie jak np. wygoda opiekuna). Z tego powodu, osoba ubezwłasnowolniona musi mieć możliwość zainicjowania sądowej kontroli zasadności pozbawienia jej wolności osobistej.

Należy przyznać rację wnioskodawcy, że prawo do inicjowania postępowania w sprawie uchylecia ubezwłasnowolnienia (art. 559 § 3 KPC) nie jest wystarczającym środkiem ochrony wolności i praw. Ustawowe przesłanki ubezwłasnowolnienia i umieszczenia w domu pomocy społecznej nie są tożsame, a zatem możliwa jest sytuacja, w której istnieją podstawy do ograniczenia zdolności do czynności prawnych, ale umieszczenie w ośrodku nie jest zgodne z ustawą i interesem ubezwłasnowolnionego. W takim przypadku zaś, zgodnie z obecnie obowiązującym prawem, osoba dotknięta niepełnosprawnością intelektualną lub chorobą psychiczną nie ma możliwości podjęcia jakichkolwiek działań, które mogłyby pozwolić jej na opuszczenie domu pomocy społecznej.

Ubezwłasnowolnienie nie może przerodzić się w trwałe odebranie jednostce prawa do bycia podmiotem w dotyczących jej postępowaniach. W przypadku, w którym dochodzi do naruszenia wolności osoby ubezwłasnowolnionej, podstawową gwarancją zawsze musi być zaś możliwość inicjowania postępowania o zmianę orzeczenia. W takiej sytuacji jest to bowiem jedyny skuteczny środek prawny, którego wykorzystanie faktycznie może doprowadzić do przywrócenia stanu zgodności z prawem.

Z tego względu należy zgodzić się z wnioskodawcą, że art. 41 ustawy jest niezgodny z art. 30 i art. 41 ust. 1, a także z art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 Konstytucji. Z tych samych względów na uwzględnienie zasługują również argumenty Rzecznika dotyczące niezgodności z art. 5 ust. 1 i 4 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności oraz art. 14 ust. 1 lit. b i art. 19 lit. a Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych.

3. Działania podjęte w celu zmiany obowiązującego stanu prawnego.

W związku z negatywną oceną obecnie obowiązujących regulacji, potwierdzoną nie tylko przez przywołane orzeczenia ETPCz, ale także przez Trybunał Konstytucyjny (wyrok w sprawie sygn. akt K 28/05, w którym Trybunał wskazał na zasadność rozważenia

dokonania kompleksowych zmian w instytucji ubezwłasnowolnienia), podjęte zostały działania zmierzające do zmiany regulacji w tym zakresie. Mając na względzie konieczność wykonania wyroku w sprawie *Kędzior przeciwko Polsce* (oraz późniejszych wyroków w podobnych sprawach), w 2013 r. przygotowano projekt założeń projektu ustawy o zmianie ustawy o ochronie zdrowia psychicznego oraz ustawy o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi. W założeniach tych przewidziano rozwiązanie, które wprowadzi wymóg uzyskania zgody osoby ubezwłasnowolnionej kierowanej do domu pomocy społecznej. W przypadku sprzecznych oświadczeń osoby ubezwłasnowolnionej i jej opiekuna, zgodę na przyjęcie do domu pomocy społecznej miałyby wyrażać sąd opiekuńczy. Jednocześnie, zakładane zmiany mają wprowadzić zasadę badania stanu psychicznego osoby przyjętej do domu pomocy społecznej pod względem istnienia ustawowych przesłanek umieszczenia w ośrodku. Wniosek w sprawie badania stanu psychicznego mógłby złożyć sam zainteresowany, jego przedstawiciel ustawowy lub sąd. Wniosek będzie mógł być składany nie częściej niż raz na 6 miesięcy. Zgodnie z założeniami, w razie poprawy stanu psychicznego osoby przebywającej w domu pomocy społecznej, sąd będzie mógł na wniosek lub z urzędu zmienić orzeczenie o przyjęciu do domu pomocy społecznej.

W najbliższym czasie podjęte zostaną dalsze prace legislacyjne nad omawianym projektem założeń projektu ustawy.

Ponadto Rada Ministrów informuje, że aktualnie toczą się prace legislacyjne mające na celu przygotowanie projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, ustawy – Kodeks postępowania cywilnego, ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej oraz niektórych innych ustaw. Projekt przygotowany jest na podstawie założeń przyjętych przez Radę Ministrów 10 marca 2015 r. Przewidziano w nich m.in. wprowadzenie zasady pełnej zdolności do czynności prawnych osoby dorosłej z ograniczeniem możliwości korzystania z niej w drodze wyjątku – w przypadku, gdy jest to konieczne ze względu na stan osoby dotkniętej niepełnosprawnością. Zakres tych ograniczeń byłby ustalany w sposób indywidualny, z uwzględnieniem sytuacji konkretnej osoby. Dodatkowo, przewidziano rezygnację z obecnie obowiązujących w systemie prawa odrębnych instytucji opieki nad ubezwłasnowolnionym całkowicie, kurateli nad ubezwłasnowolnionym częściowo i kurateli dla osoby niepełnosprawnej i zastąpienie ich instytucją opieki o zróżnicowanym zakresie i formie, dostosowanych do sytuacji poszczególnych osób. W toku tych prac brane są pod uwagę również postulaty wprowadzenia rozwiązań proceduralnych umożliwiających osobom z niepełnosprawnością intelektualną aktywny i efektywny udział w postępowaniach przed sądami i organami publicznymi.

4. Wnioski końcowe.

Mając powyższe na względzie, Rada Ministrów wnosi o stwierdzenie, że art. 38 ustawy o ochronie zdrowia psychicznego w związku z art. 156 w związku z art. 175 ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy w związku z art. 573 § 1 ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego w zakresie, w jakim nie przewiduje czynnego udziału osoby całkowicie ubezwłasnowolnionej w sprawach o uzyskanie przez jej opiekuna zezwolenia sądu opiekuńczego na złożenie wniosku o umieszczenie tej osoby w domu pomocy społecznej jest niezgodny z art. 30, art. 41 ust. 1, art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 Konstytucji oraz art. 5 ust. 1 i 4 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, a także z art. 14 ust. 1 lit. b i art. 19 lit. a Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych sporządzonej w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r.

Ponadto Rada Ministrów wnosi o stwierdzenie, że art. 41 ustawy z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego w zakresie, w jakim wyłącza osobę całkowicie ubezwłasnowolnioną umieszczoną w domu pomocy społecznej za zgodą opiekuna z kręgu podmiotów uprawnionych do wystąpienia do sądu opiekuńczego o zmianę orzeczenia o przyjęciu do domu pomocy społecznej jest niezgodny z art. 30, art. 41 ust. 1, art. 77 ust. 2 Konstytucji oraz art. 5 ust. 1 i 4 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, a także z art. 14 ust. 1 lit. b i art. 19 lit. a Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych.

Z upoważnienia
PREZESA RADY MINISTRÓW

Robert Brochocki

Wiceprezes Rządowego Centrum Legislacji

Załączniki:

- odpisy stanowiska – 5 egz.
- pełnomocnictwo